

ФЕЛИКС КАНИЦ НА ЦЕНТРАЛНОМ
БАЛКАНУ – 150 ГОДИНА ИСТРАЖИВАЊА У НИШУ

Зборник радова са научног скупа *одржаног 30–31. маја*

Зборник радова

Библиотека
НАУЧНИ СКУПОВИ

Главни и одговорни уредник издавачког центра
Проф. др Бојана Димитријевић

Организациони одбор

Проф. др Горан Максимовић, декан Филозофског факултета у Нишу

Др Ђорђе С. Костић, научни саветник Балканолошког института САНУ

Доц. др Ирена Љубомировић, Департаман за историју Филозофског факултета у Нишу

Доц. др Гордана Милошевић, Универзитет у Београду, Архитектонски факултет

Др Надежда Гавриловић, научни сарадник Археолошког института у Београду

Јасмина Шаранац Стаменковић (секретар), истраживач-сарадник

Рецензенти:

Проф. др Горан Максимовић

Проф. др Ема Миљковић Бојанић

Проф. др Драган Жунић

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

НАУЧНИ СКУП

**ФЕЛИКС КАНИЦ
НА ЦЕНТРАЛНОМ БАЛКАНУ
– 150 ГОДИНА ИСТРАЖИВАЊА
У НИШУ**

Зборник радова

Приредила

Ирена Љубомировић

Ниш 2015.

САДРЖАЈ

Tatjana B. Cvjetićanin KANICOVA ISTRAŽIVANJA RIMSKOG ARHEOLOŠKOG NASLEĐA U SRBIJI	7
Miroslava Mirković SRPSKO PODUNAVLJE, FELIX KANITZ, NJEGOVI PRETHODNICI I SAVREMENICI DVA PRIMERA: VIMINACIJUM I CARSKI NATPISI U ĐERDAPU	21
Ирена Љубомировић АНТИЧКИ СПОМЕНИЦИ НИША У ЗАПИСИМА ФЕЛИКСА КАНИЦА	37
Гордана Д. Милошевић АРХИТЕКТУРА КАСНОАНТИЧКИХ ГРОБНИЦА У ОПИСИМА ФЕЛИКСА КАНИЦА И ЊЕГОВИХ САВРЕМЕНИКА	49
Владимир П. Петровић ФЕЛИКС КАНИЦ И ПОЧЕЦИ АРХЕОЛОШКОГ РАДА У СРБИЈИ	65
Надежда Гавриловић АНТИЧКИ СПОМЕНИЦИ СА ПРЕДСТАВОМ БОГА АТИСА И АНТИЧКЕ НЕКРОПОЛЕ ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ У БЕЛЕШКАМА ФЕЛИКСА КАНИЦА	79
Јасмина Шаранац Стаменковић СРПСКИ СРЕДЊОВЕКОВНИ СПОМЕНИЦИ – ВИЗАНТИЈСКО УМЕТНИЧКО И КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ У ЗАПИСИМА ФЕЛИКСА КАНИЦА	93
Никола Бркић СРЕДЊОВЕКОВНО ПРОКУПЉЕ И ЛЕСКОВАЦ У ДЕЛУ ФЕЛИКСА КАНИЦА	109
Ђорђе С. Костић ЖУДЉА ЗА МУЗИКОМ И ПЕСМОМ ФЕЛИКС КАНИЦ О МУЗИЧКОМ ЖИВОТУ У СРБИЈИ У 19. И ПОЧЕТКОМ 20. ВЕКА	123

Игор Борозан СПОМЕНИЧКА КУЛТУРА И ВИЗУЕЛИЗАЦИЈА СЕЋАЊА: ЋЕЛЕ-КУЛА У ДЕЛУ ФЕЛИКСА КАНИЦА	141
Владан Виријевић ФЕЛИКС КАНИЦ О ИСЛАМСКИМ САКРАЛНИМ ОБЈЕКТИМА У СРБИЈИ	159
Ема Миљковић, Светлана Стругаревић БЕОГРАД ИЗМЕЂУ ОРИЈЕНТАЛНОГ ШЕХЕРА И МОДЕРНОГ ЕВРОПСКОГ ГРАДА: ЗАПАЖАЊА ФЕЛИКСА КАНИЦА ПРИЛИКОМ ПОСЕТЕ СРЕДИНОМ 19. ВЕКА	171
Славиша И. Бишевац, Милош М. Дамјановић КРАГУЈЕВАЦ У ДЕЛИМА ФЕЛИКСА КАНИЦА	193
Данијел Радовић О ТРЕЋЕМ ТОМУ „КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ И СРПСКОГ НАРОДА“ ФЕЛИКСА КАНИЦА ИЗ 1914. ГОДИНЕ	213
Снежана Југовић ОБИЧАЈИ И ВЕРОВАЊА У ТЕМНИЋКОМ И РАСИНСКОМ КРАЈУ У ДЕЛИМА ФЕЛИКСА КАНИЦА	225
Светозар Бошков, Борис Стојковски СРБИЈА У ОЧИМА ФЕЛИКСА КАНИЦА ИЗ ПЕРА ЈЕДНОГ МАЂАРСКОГ НАУЧНИКА	235
ФОТО ПРИЛОГ	249

АНТИЧКИ СПОМЕНИЦИ СА ПРЕДСТАВОМ БОГА АТИСА И АНТИЧКЕ НЕКРОПОЛЕ ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ У БЕЛЕШКАМА ФЕЛИКСА КАНИЦА

Анстракт: Белешке и цртежи Феликса Каница, настали током његових путовања кроз Србију, између осталог обухватају и групу врло значајних античких надгробних споменика посвећених фригијском божанству Атису са територије западне Србије. Описи и скице поменутих споменика од стране познатог путописца, не само да су значајни за боље познавање религије, веровања и погребних обреда становништва овога дела Србије у периоду антике, већ у погледу одређених споменика представљају и једино сведочење о, у међувремену, несталим или уништеним споменицима малоазијског бога, као и античким некрополама. Рад указује на значај забелешки и описа Феликса Каница, драгоцених за сагледавање пенетрације, дифузије и карактеристика метроачког култа у западној Србији, али и убицање античких некропола као полазне тачке за даља археолошка истраживања истих у овоме делу наше земље.

Кључне речи: култ, Атис, фунерарни, некропола, западна Србија

О заслугама Феликса Каница за познавање Србије и њенога становништва у другој половини XIX века је написан значајан број радова и студија. Свестрана природа и многобројна интересовања која је овај неуморни путник поседовао, поред врло пажљивих описа градова, села, чак и неприступачних делова Србије, пружила су нам и преписе античких и средњовековних споменика, цртеже и планове појединих места, грађевина, манастира и цркава, пропраћене народним предањима. Уз свесрдну помоћ разних научника, као на пример Јанка Шафарика и Јована Гавриловића, Феликс Каниц је посећивао места на којима су се налазили остаци античких и средњовековних насеља, путева, некропола и своје белешке настале током путовања преточио у значајна дела од којих је за античке споменике западне Србије свакако веома драгоцену публикацију *Римска студија у Србији* написана чак 32 године након књиге *Римски налази у Србији* и која уз допуну претходних белешки аутора представља резултат свих његових запажања промена насталих на местима које је већ обилазио, уз географску карту локалитета са остацима римске културе.

Територија западне Србије и данас, нажалост, представља археолошки најслабије истражену област Србије, како у погледу времена праисторије и средњег века, тако и по питању познавања античког периода. Утолико значајније јесу белешке Феликса Каница, настале током његових пролазака западном Србијом, у којима је својим детаљним описима сачувао од заборава не само сада изгубљене античке вотивне и надгробне споменике, већ и римске насеобине и некрополе. Међу античким вотивним и надгробним споменицима западне Србије, чију је убикацију и опис подробно описао бечки истраживач, посебно место заузимају споменици са представом тужног или надгробног Атиса, познатог и као *Attis tristis*, односно *Attis funerarius* (сл. 1). У питању су већином надгробни споменици типа ципуса, односно надгробног жртвеника у облику коцке или квадрa, који могу бити високи и преко 1.5 м.¹ Ови споменици су са три стране имали профилисана поља са вегетабилним, геометријским и/или фигуралним орнаментима, а фронтална страна је садржавала поље унутар кога се налазио текст дедиканта. Споменици типа ципуса су могли имати профилисани кровни део – круниште, а постојање каналића указује да су коришћени и као жртвеници у вези са култом покојника, на дане када је породица обилазила гроб умрлог.² На свакој од бочних страна ципуса се обично налазила по једна фигура бога Атиса.

Бог Атис је представљао божанство фригијског порекла,³ паредра малоазијске богиње Магне Матер, чији култ бива официјелно уведен у Рим 204. године пре н. е.⁴ Археолошким истраживањима вођеним на Палатину

¹ Medini 1981: 29; Висина ципуса углавном варира од 0.80 до 1.7 м, Зотовић 1995: 24.

² Медини 1981: 30.

³ Најраније верзије мита о Атису, као и најстарији познати епиграфски и археолошки споменици из Фригије, указују да се Атис испрва није сматрао богом, већ принцем, чланом неког од чланова фригијске краљевске породице Најранија иконографска представа бога се везује за вотивну стелу из Пиреја датовану у IV век пре н. е., на којој су приказани Магна Матер на престолу и Атис како седи на стени, а епиграфски и археолошки споменици из Грчке показују да је за разлику од Фригије, Атис поштован као бог, Vermaseren 1982: 93, бр. 310.

⁴ Повод за увођење култа фригијске богиње Кибеле у Рим је представљао предмет многих научних студија, од којих се већина определила за тумачење изложено у монументалном делу Х. Грејоа (H. Graillet). Наиме, Х. Грејо је сматрао да је разлог Рима лежао у прилично мрачној и несигурној политичкој ситуацији, у којој се земља налазила услед ратова са Ханибалом и да је долазак Кибеле требао представљати догађај који би смирио и довео у равнотежу положај Рима и у контексту спољне и у контексту унутрашње политике, Graillet 1912: 30–32. Х. Грејо је своје мишљење засновао само на наводима Тита Ливија и Цицерона те је тиме занемарио друге, једнако поуздане писане изворе као што су били Овидије, Варон, итд. Из радова аутора као што су Т. Ковес, М. Ј. Вермасерен, Ф. Бомер итд., се може видети да они следе мишљење Х. Грејоа, за разлику од Е. Груена који први представља потпуно другачије мишљење о разлозима Рима за увођење култа фригијске богиње у римску религију. Наиме, Е. Груен претходно наведеним тумачењима супротставља чињеницу о победи Рима из 207. године пре н. е. код Метаура), која је по њему представљала разлог за враћање

1952. године, откривено је да је култ бога Атиса био познат у Риму не од I века н. е. као што се до тада мислило, већ 200 година раније,⁵ а иконографски мотив тзв. *тужног Атиса* се на надгробним споменицима широм римског царства, нарочито у Галији, Германији и Далмацији, почиње чешће појављивати од времена владавине династије Флавијеваца.⁶ Иконографски, представа тужног Атиса приказује младића у оријенталном оделу, са фригијском капом на глави, у стојећем ставу, са једном руком положеном на трбух у висини струка и на њу ослоњеним лактом друге руке којом обично подупире браду. Овај типичан став фригијског божанства, подразумева и варијације потврђене на надгробним споменицима западне Србије, где се на неким бог ослања на пастирски штап – педум, који је некада окренут наопачке или на бакљу која је такође на неким представама приказана окренута наопачке. Мотив тужног Атиса на надгробним споменицима римске провинције Далмације је најраније потврђен у Салони, тридесетих година I века н. е., где је највероватније из северне Италије био пренешен посредством војске, да би потом из Салоне био пронешен дубље у унутрашњост провинције, првенствено од стране дуумвира и имућнијих становника који су били верници и познаваоци теологије метроачког култа.⁷ Овај иконог-

---

самопоуздања код Римљана. Е. Груен даље наводи да су са новостеченим самопоуздањем и оптимизмом, Римљани имали жељу не само да истакну њихово тројанско порекло путем везе са богињом Кибелом, већ и да поврате репутацију Рима на истоку, за детаљније погледати Gruen E. 1990. Међутим, како П. Џ. Бартон (P. J. Burton) тачно примећује, у свом тумачењу разлога за увођење култа богиње мајке у Рим, Е. Груен пренебрегава догађаје из унутрашње политике Рима, а који су знатно утицали на одлуку сената о доласку култа Кибеле у Рим. П. Џ. Бартон скреће пажњу да Римљани нису имали пуно разлога за радовање, јер се ратови са Картагином нису окончали 207. године пре н. е., нити је унутрашња ситуација у земљи била мирна. Уједно, 205. године пре н. е., Ханибал добија појавање у виду војске Хамилкаровог сина Мага, коју у том тренутку представља нову ратну опасност по централну Италију. Стога, П. Џ. Бартон закључује да је власт у Риму највероватније била онеспокојена и уморна од нових ратних сукоба и губитака и да је ипак тумачење Х. Грејоа ближе истини у контексту разлога Рима за „позивање“ богиње Кибеле у Рим, него мишљење Груена, Gavrilović 2010: 35 и даље.

⁵ Vermaseren M. J. 1977, 43. Ископавања П. Романелија (P. Romanelli) су указала да бројне фигурине Атиса пронађене на месту Метроона, вероватно потичу из периода између посвећивања храма Магне Матер на Палатину 191. пре н. е. и његове рестаурације након пожара из 111. године пре н. е., Lancellotti 2002: 77.

⁶ До периода владавине цара Клаудија, влада одређена „тишина“ у писаним изворима у вези са Атисовим култом, јер бога не спомињу ни Ливије, ни Овидије, ни Силиус Италикус у својим описима доласка култа Магне Матер у Рим. Доласком цара Клаудија на власт, не само што се обнавља интересовање Римљана за култ Магне Матер, већ бивају извршене и одређене реформе у организацији богињиног култа, као што се и званично богињиним свечаностима придружују свечаности у част бога Атиса, Vermaseren 1977: 113.

⁷ Прве представе тужног Атиса на територији римске провинције Далмације су познате са монументалних стела пронађених у војном логору на локалитету Тилуријум. У питању су стеле испод чијих је натписних поља уклесан мотив *porta Inferi*, подељен на четири поља

рафски мотив врло брзо постаје популаран и широко прихваћен, свакако понајвише због своје симболике туге и бола за преминулом драгом особом, али и због симболике наде у покојниково ускрснуће и нов живот.⁸

Не улазећи детаљније у хронолошки преглед страних и наших научника о симболици мотива тужног Атиса, фокусираћемо се на значај белешки Феликса Каница за проучавања каснијих научника. Наиме, сагледавајући иконографију фигура тужног Атиса на надгробним споменицима западне Србије путописац је приметио да се разликују од на пример истоветних фигура Атиса са локалитета Галије, које углавном држе десни длан поред десног образа окренут према посматрачу и тако симболично дају опрост и свој благослов покојнику. Уједно, Феликс Каниц је и приметио одређене разлике од локалитета до локалитета западне Србије у погледу атрибута бога Атиса, који је на неким споменицима приказан не са педумом, већ са бакљом. Доцнија истраживања су наравно потврдила да је на неким споменицима тог типа присутан својеврсни иконографски синкретизам богова Атиса и Митре, док је на другим споменицима са представом тужног Атиса са бакљом у питању преузимање иконографског атрибута генија смрти. Оно што је такође врло интересантно јесте навођење Феликса Каница да фигуре бога Атиса на надгробним споменицима представљају заправо фригијске Диоскуре, што је занимљиво запажање за представљање мотива малоазијског порекла на архитектонским формама римског порекла.

Путујући према Ужицу и даље, од Ужица до Пожеге, аустроугарски путник већ 1860. године констатује велики број надгробних споменика са ликовима „Атисове браће“, што је потврђено и доцнијим археолошким рекогносцирањима и истраживањима - највећи број надгробних споменика са представом тужног Атиса је управо откривен на територији претпостављеног муниципума Малвезацијума – у области од Горобиља до Пожеге. Већ приликом своје прве посете Ужицу, 1860. године, бечки истраживач запажа „знатну количину античког сребрног новца“ који су тамошње жене носиле као украс на врату или глави, што код њега изазива доцније потврђену сумњу да је турско утврђење у Ужицу било подигнуто на остацима римског логора (сл. 2).⁹ Опажање остатака античке архитектуре у Ужицу од стране Феликса Каница је потврђено и доцнијим налазима различите гробне архитектуре и надгробних и вотивних споменика из II и III века н. е. – у центру

(два мања горња и два већа доња дела), при чему се у сваком од два доња поља налази по један лик тужног Атиса, Medini 1981: 29.

⁸ Без намере за ширим елаборирањем различитих научних мишљења о симболици представа тужног Атиса, истакли бисмо да је већина аутора склона претоставци јасне сотериолошке и есхатолошке симболике бога, са акцентом на наду верника бога да ће и њихова судбина након смрти бити иста попут Атисове, односно да ће се попут њега вратити у нов и срећан живот, Gavrilović 2010: 112 и даље.

⁹ Каниц 1991: 514.

Ужица је 1947. године пронађена камена урна са кремираним остацима покојника, две фибуле и златним новцем, датована у II–III век н. е. Феликс Каниц још помиње и камени антички саркофаг, који се налазио у улици Липа (данас строг центар града Ужица), а који је служио као тег за ђерам.¹⁰ Од три надгробна споменика у облику ципуса, пронађених на локалитету „Кремића кафана“, а сада у сталној музејској поставци лапидаријума Народног музеја у Ужицу, два споменика на бочним странама садрже по једну фигуру Атиса.¹¹ Налаз надгробних ципуса откривених у Ужицу, допушта претпоставку да се античка некропола града, датована у период II–III века н. е., ширила према реци Ђетињи.

Уверен да је град Ужице током периода антике представљао важну раскрсницу путева, Феликс Каниц наставља своје путовање према Пожеги, у којој бива затечен обиљем античких споменика и предмета, између осталих и импозантних фигура камених лавова. У том тренутку, услед непознавања теологије метроачког култа, односно култа богиње Магне Матер и бога Атиса, путописац није могао ни претпоставити значај открића скулптура камених лавова из античког периода. Али врло важна опажања направљена приликом његове посете селу Висибаве код Пожеге, се односе на констатовање „јаких зидова“ античких објеката, постојање стубова, пиластра, скулптура и архитектонске пластике, као и античке некрополе са више надгробних споменика.¹² Том приликом, Феликс Каниц сазнаје од мештана да је велики део античких вотивних споменика из села Висибаве пренешен у Пожегу и искоришћен као секундарни грађевински материјал, за изградњу тамошње цркве и касарни. Археолошка рекогносцирања из 1968. године, а потом и археолошка ископавања вођена 1982. и 1983. године на локалитету „Римско гробље“ на улазу у Пожегу из правца Ужица, су довела до открића римске некрополе из II–III века н. е., са већим бројем фрагментованих стебла и једним надгробним ципусом на чијим се бочним странама налазила по једна представа бога Атиса. Интересантно је, међутим, да у контексту претпоставке да ли је област некадашњег античког локалитета на територији села Висибаве досезала и до оближњег места Врањане или не, Феликс Каниц помиње и велики надгробни споменик висок 1.25 м, са представама по једне фигуре бога Атиса на бочним странама, као и истоветне фунерарне споменике констатоване у селу Расни, 2 км јужно од Висибаве и у селу Горобилу, 3 км источно од села Висибаве. Од изузетног значаја је путопишчев опис 12 надгробних споменика, пронађених током археолошких ископавања 1860. године у селу Горобилу, праћен његовим цртежом (сл. 3). Овај опис Феликса Каница, је попут многих других, био полазна тачка за до-

¹⁰ Мандић 2014: у штампи.

¹¹ Мандић 2014: у штампи.

¹² Каниц 1991: 519.

цније истраживаче античке некрополе у селу Горобилију, која је била видно већих димензија у односу на мање античке некрополе са оближњих локалитета „Гробнице“ и „Слатина“. Археолошка истраживања у селу Горобилију, на жалост, нису спроведена и од више надгробних споменика које Феликс Каниц констатује, данас је сачуван само жртвеник од кречњака посвећен богу Јупитеру, у порти цркве у Горобилију.¹³

Путујући даље, у правцу североисточно од Пожеге, Феликс Каниц се зауставља у месту Жежевица и посећује Старо гробиште, локалитет са античком некрополом, која је коришћена и током средњег века. Описујући више надгробних споменика које је видео, Феликс Каниц описује и један споменик са представом фигуре бога Атиса на бочним странама.¹⁴ Овај надгробни споменик се сада налази у лапидаријуму Народног музеја у Ужицу и представља врло интересантан пример споменика украшеног различитим вегетабилним орнаментима, са фигурама Атиса на бочним странама.

У Жежевици се на другом локалитету познатом под именом „Црквенац“, налазила једна од већих римских некропола, датована у II век н. е., која је попут већине некропола из овога краја настала на узвишењу и чији надгробни споменици садрже натписе из којих се може закључити да је већина дедиканата припадала аутохтоном романизованом становништву. Током пропутовања кроз мања села и засеоке западне Србије, Феликс Каниц помиње и постојање античке некрополе у засеоку Стојићи, на подручју Косјерића, претпостављене на основу остатака античких саркофага и вотивних споменика. Рекогносцирањима археолога 1973. и 1974. године, уочена је једна римска стела, која на жалост није констатована приликом скоријих рекогносцирања спроведених 2011. и 2013. године.

Феликсу Каницу дугујемо захвалност и за опис римских и средњовековних споменика у селу Добротин на подручју Бајине Баште, где је на основу остатака грађевинске опеке, овај истраживач претпоставио постојање античког насеља. На жалост, данас се у селу Добротину могу видети само остаци средњовековних споменика стећака, те се може закључити да су некада забележени антички надгробни споменици од стране аустроугарског путописца, уништени. Приликом проласка кроз место Кремна, Феликс Каниц је уочио надгробне споменике у облику ципуса, на основу којих је и претпоставио постојање античке некрополе на локалитету. Археолошка ископавања из 1986. године су потврдила постојање античке некрополе формиране на брежуљку познатом као „Римско гробље“ у оквиру села Кремна, коју потврђује више фрагментованих надгробних споменика у облику ципуса са представама фигура бога Атиса на бочним странама и вегетабилном орнаментиком. Приликом боравка у Бајиној Башти 1888. године, Феликс Каниц је сакупио многобројне информације о остацима римске насеобине у месту Скелани, наводећи

---

¹³ Мандић 2014: у штампи.

¹⁴ Каниц 1991: 524–525.

да је „три километра северно од града чији су улични правци још видљиви, стајао храм капитолских божанстава са многобројним жртвеницима које су поставили легионари.“ Писац такође наводи да су остаци античких објеката послужили као секундарни грађевински материјал приликом градње скеланске царинарнице, жандармеријске касарне и других зграда у месту, као и да је у самом центру Скелана видео антички мозаик, два царска натписа и вотивни споменик посвећен цару Каракали.¹⁵ После 112 година од првих археолошких ископавања од стране Карла Пача, у Скеланима су 2008. године на четири локације спроведена археолошка истраживања, у којима су поред 80 римских вотивних споменика (пронађених још од стране Карла Пача крајем 19. века), откривени и антички мозаик и објекат импозантних димензија са системом хипокауста и термама. Шест година доцније, 2014. године, настављена су систематска археолошка истраживања у центру места Скелани, током којих су откривени очувани антички мозаици и објекат/комплекс највероватније јавне намене са хипокаустима, који припадају периоду III-IV века н. е.¹⁶

Последњи споменик са представама фигура бога Атиса који Феликс Каниц спомиње, представља вотивни споменик који и данас стоји у функцији часне трпезе у цркви Св. Ахилија у Ариљу. Путописац овај споменик (до чијег је открића дошао сасвим случајно заинтересовавши се за античку профилацију олтарског узвишења), описује до детаља и наводи да је у питању римски надгробни споменик са, на жалост, нечитљивим текстом и представама Атиса на бочним странама.¹⁷ На месту где се данас налази црква Св. Ахилија, археолошким ископавањима вођеним 1979. године, откривени су остаци зидова већег римског објекта, претпоставља се храма с обзиром на налаз вотивног споменика посвећеног богу Либеру, али и већи број фунерарних споменика у облику стела и ципуса. За поменути ципус који се и данас користи као часна трпеза у цркви Св. Ахилија, се претпоставља да је пронађен у оближњем месту Вране, а одлике осталих надгробних споменика пронађених у или око цркве св. Ахилија, указују да су они били израђени од сивог мермера из истог каменолома и да највероватније потичу из исте радионице локалног порекла.

Југозападно од Ариља је констатован већи број Градина и за једну од њих, која се налази југоисточно према месту Радаљев, Феликс Каниц је пре-

¹⁵ Каниц 1991: 552.

¹⁶ Археолошка ископавања у Скеланима су извођена од 19. 06. до 01.08. 2014. године. У истраживањима су учествовали: др Надежда Гавриловић Витас, руководилац пројекта археолошких истраживања (Археолошки институт Београд), мр Мирко Бабић (Музеј Семберија Бијељина), мр Љиљана Мандић (Народни музеј у Ужицу), Бојан Поповић (Археолошки Институт Београд), Горан Илијић и Игор Бијелић. Надзорни орган је била Љубица Срдић (Републички завод за заштиту културног, историјског и природног наслеђа Републике Српске), а супервизор др Славиша Перић (директор Археолошког института у Београду).

¹⁷ Каниц 1991: 573.

ма остацима надгробних споменика и античке архитектуре претпоставио, да је представљала утврђење у античком периоду. Оно за шта смо свакако захвални Феликсу Каницу јесте подробно навођење локалитета на којима је лично видео и описао споменике са представом бога Атиса: Врањани, Горобилје, Расна, Кремна, Каран, Жевица итд., као што је значајна и његова опсервација о изузетној популарности овога мотива на територији некадашње римске провинције Далмације, аналогно великој распрострањености овога мотива на територији римских провинција Германије, Галије и Дакије (сл. 4). Чак и путопишчев покушај да пружи одређено тумачење мотива тужног Атиса, јесте импресиван за крај 19.-тог века узимајући у обзир недовољно познавање религија источњачког порекла – Феликс Каниц наводи да је Атис љубавник фригијске богиње Кибеле, чије је име првобитно гласило Атинс, аналогно имену бога Адониса. По његовом мишљењу, тужни Атиси на античким надгробним споменицима западне Србије су заправо фригијски Диоскури, два брата бога или хероја, који симболишу дубоку патњу и бол. Наравно, мора се имати на уму да пишчеви закључци потичу из времена када историчари религија, нарочито религија оријенталног порекла попут Хуга Хепдинга, Хенри Грејоа и Франца Кимона, још нису објавили своја капитална дела о, између осталих, и метроачком култу богиње мајке Магне Матер и бога Атиса.

У сваком случају, детаљне дескрипције античких споменика западне Србије од стране Феликса Каница су допринеле сазнању о постојању камених фигура лавова на локалитетима где су откривени надгробни споменици у облику ципуса са представама фигура бога Атиса, као што су локалитети Пожега, Висибаве, Каран и Каленић (сл. 5).¹⁸ Иако су скулптуре лавова у ранијој литератури углавном тумачене као ознаке на прилазима храмовима бога Митре – митрејима,¹⁹ Ј. Медини је указао да се како на локалитетима Далмације као што су Салона и Јадер, тако и на локалитетима западног дела Србије, налази камених фигура лавова подударају са налазима споменика са представама надгробних Атиса.²⁰ С обзиром да је лав био неизоставни пратилац богиње Магне Матер, у том контексту је даље могуће претпоставити атрибуцију камених фигура лавова метроачком култу и њихову употребу као делова декора монументалних гробних целина, као нпр. гробница типа

¹⁸ У питању је осам скулптура лавова, од којих је шест скулптура пронађено на локалитетима Пожега, Висибаве, Каран и Каленић, а две скулптуре су непознате провенијенције, Зотовић 1994: 123–131.

¹⁹ Зотовић 1973: 64.

²⁰ Ј. Медини ипак наглашава да не треба сваки надгробни споменик са представом лава тумачити као потврду метроачког култа, посебно не на споменицима из каснијег периода римске владавине, када мотив лава углавном има декоративну функцију. Основно мишљење Ј. Мединија у вези са присуством мотива лава на акротеријама надгробних споменика је да је развој и ширење поменутог мотива у уској вези са развојем метроачког култа, Medini 1981: 94–97.

area maceria cincta.²¹

Значај белешки Феликса Каница је несагледив – не само за подробно проучавање античке архитектуре и споменика западне Србије, већ и за низ других проблема који се отварају приликом анализе различитих врста археолошког материјала. Многобројни вотивни и надгробни споменици који данас више не постоје, сачувани су од заборава у записима неуморног прагаоца, захваљујући којима смо данас у могућности да тачније сагледамо духовну и материјалну културу становништва римских провинција на територији Србије.

Библиографија

- Vermaseren M. J. 1977. *Cybele and Attis: the Myth and the Cult*, London 1977.
- Vermaseren M. J. 1982. *Corpus Cultus Cybelae Attidisque*, II. Graecia atque Insulae (EPRO 50/2), Leiden 1982.
- Gavrilović N. 2010. *Kultovi maloazijskih i sirijskih božanstava u rimskim provincijama na centralnom Balkanu*, Београд 2010 (непубликована докторска теза).
- Graillet H. 1912. *Le culte de Cybèle, mère des dieux à Rome et dans l'empire Romain*, Paris 1912.
- Gruen E. 1990. *Studies in Greek Culture and Roman Policy*, Leiden 1990.
- Зотовић Љ. 1973. *Митраизам на тлу Југославије*, Београд 1973.
- Зотовић Р. 1994. Римски камени лавови из збирке Народног музеја у Ужицу, *Саопштења*, Републички завод за заштиту споменика културе, XXVI, Београд 1994, 123–131.
- Каниц Ф. 1991. *Србија. Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, Београд 1991.
- Lancellotti M. G. 2002. *Attis Between Myth and History: King, Priest and God*, Leiden 2002.
- Мандић Љ. Београд, *Античке некрополе југозападне Србије*, у штампи.
- Medini J. 1981. *Maloazijske religije u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Zadar 1981 (непубликована докторска теза).
- Cermanović-Kuzmanović A. 1990. Grobnica jedne ugledne porodice u Kolovratu kod Prijepolja, *Arheološki Vestnik*, 41, Ljubljana 1990, 227–234.

²¹ Тип гробница познат по именом *area maceria cincta* подразумева уоквирене надземне гробнице – споменике, какве су познате са некропола Аквилеје још средином I века н. е. Овај тип гробница је констатован и у Салони, али и на локалитетима у унутрашњости провинције Далмације као што су Комини код Пљеваља и Коловрат. Гробнице типа *area maceria cincta* из унутрашњости Далмације су грађене од стране досељеника из северне Италије и Салоне, што потврђују епиграфски споменици из Комина и Коловрата и датирају из III века н. е., Cermanović-Kuzmanović 1990: 227–228.

ANTIQUÉ MONUMENTS WITH THE REPRESENTATION OF GOD ATTIS AND ANTIQUÉ NECROPOLISES OF WESTERN SERBIA IN WRITINGS OF FELIX KANITZ

Summary

The writings of Felix Kanitz, among very significant descriptions and drawings of towns and villages of Serbia in XIXth century, comprise very important antique monuments dedicated to Phrygian god Attis, found in the area of western Serbia. These monuments are funerary monuments which height goes even to 1.5m and on which have the image of so called *Attis tristis* on their lateral sides. Attis is represented in standing position, with crossed legs, head leaned on one hand, while the other hand rests on his stomach for support and usually holding a *pedum* – shepherd's staff (or torch) in one hand.

The image of *Attis tristis* on Roman funerary monuments represented particular funerary motif which symbolized mourning over the deceased, but also hope for his/hers resurrection and new life. Since Roman tombstones with the motif of *Attis tristis* are frequent on the territory of Roman provinces Galia, Germania and Dalmatia, the fact that Felix Kanitz recorded these monuments in his writings is of significant importance for further archaeological excavations and iconographic analysis of the monuments from western Serbia. Famous Austro-Hungarian author not only described tombstones with image of *Attis tristis*, from Užice, villages Visibabe, Gorobilja, Staro Grobište, Crkvenac, Kremna, Arilje and Požega, but also made very detailed drawings of them.

While travelling through western Serbia and describing funerary monuments with the motif of *Attis tristis*, judging by the remains of antique architecture, Felix Kanitz also gave the description of many antique necropolises (in localities Rasna, Karan, Ježevica etc.). He also commented about the symbolism of the image of *Attis tristis* and observed stone figures of lions which also belonged to Roman period and were distributed in the same places where he saw tombstones with the motif of *Attis tristis*. His observations were very important for future archaeologists, who analysed antique cults of Magna Mater and Attis, since the lions were main companions of the goddess and valuable part of her cult.

The importance of the writings of Felix Kanitz is of very great value – not only for the analysis of Roman architecture and monuments of western Serbia, but also for other topics including different kinds of archaeological material. Many monuments which he described no longer exist, but thanks to his observations are saved for the scientists who research spiritual and material culture of Roman period in the territory of Serbia.

Илустрације

Слика 1. Споменик са представом тужног Атиса, Тучково (данас у Народном музеју у Чачку, инв. бр. А-1177)

Слика 2. Ужице, античке тврђаве (Ф. Каниц 1991, 513)

Слика 3. Горобиље, римска некропола (Ф. Каниц 1991, 521)

Слика 4. Надгробни споменик са представом тужног Атиса

Слика 5. Пожега, антички споменик лава (Ф. Каниц 1991, 518)